

מארץ מקלט לארץ בחירה: שינויים בדפוסי ההגירה לישראל

ינון כהן*

בסוף 1919 מנתה האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל כ-56,000 נפש.¹ במאי 1948, עם הקמת מדינת-ישראל, גדל מספר היהודים פי שנים-עשר והגיע לכ-650,000. רוב גידול האוכלוסין בתקופה זו נבע מהגירה – הגורם החשוב ביותר בהתפתחות היישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי. אכן, ההיסטוריה של ההתיישבות הציונית בפלסטין-א"י היא במידה רבה ההיסטוריה של ההגירות היהודיות. הפריודיזציה המקובלת בהיסטוריוגרפיה הציונית של תקופת היישוב מחלקת את ה"עלייה"² היהודית לחמישה גלים מובחנים היטב, מ-1882 ועד 1938, וגל נוסף ("עלייה ב") למי שהגיעו באופן לא-לגלי בשנים 1939–1948.

בתקופת המדינה המשיכה ההגירה להיות מקור מרכזי לגידול האוכלוסייה היהודית (Della Pergola, 1998). בחמישים ושתיים השנים שבין 1948 ו-2000 הגיעו עוד כ-2.8 מיליון מהגרים לישראל. כתוצאה מכך, בסוף 2000, קרוב ל-40% מתושבי ישראל היהודיים הינם מהגרים (כלומר, ילידי חוץ-לארץ), ויותר מ-70% הינם מהגרים או בני מהגרים (להלן: דור שני). ברור אם כן שההיסטוריה הדמוגרפית של ישראל – כמו גם

* החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה והחוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב. דוא"ל: yinonc@post.tau.ac.il. ברצוני להודות ליוסף גרודזינסקי, דוד דה-פריס, יצחק הברפלד, רני טלמור, אלכסנדרה כלב, דני לוי, גדעון קונדה, ולשני הקוראים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם, ולטלי קריסטל על עבודתה המצוינת כעוזרת-מחקר.

1 בין שנת 1882, עם תחילת ההגירה הציונית לארץ-ישראל, לשנת 1900 גדל מספר היהודים מכ-25,000 לכ-50,000 נפש. המספר הגיע עד כ-80,000 ערב מלחמת-העולם הראשונה. מאז הגירה שלילי בשנות המלחמה הינו הגורם המרכזי לאומדן הנמוך יחסית של 1919 (Bachi, 1974).

2 בעברית שמור המונח "מהגרים" ללא-יהודים ("המהגרים בקנדה"), כולל אלה הבאים לישראל או עוזבים אותה ("מהגרי-עבודה"), וכן ליהודים ובלבד שישראל אינה ארץ היעד או ארץ המוצא ("ההגירה היהודית מאירופה לארצות-הברית"). יהודים וקרוביהם הנכנסים לישראל מתוקף חוק השבות מכונים בעברית "עולים", ואלה העוזבים אותה מכונים "יורדים". רבים הצביעו על הקונוטציות האידיאולוגיות החיוביות והשליליות של מונחים אלה, האמורות להעניק משמעות סמלית של קדושה לאירועים דמוגרפיים בסיסיים (יער ושביט, 2001). אחרים הסבירו את מקור המושג הייחודי "עולים" בכך שהסיבה לבואם של יהודים לישראל לא הייתה חומרית, אלא אידיאולוגית (ליסק, 1995). במאמר זה אשתמש במונח הניטרלי "הגירה", ובמידת הצורך במונחים המקובלים בספרות ההגירה המבחינים בין מהגרים כלכליים לבין פליטים ומהגרים אידיאולוגיים. ב"עלייה" וב"עולים" ייעשה שימוש כמילים נרדפות להגירה ולמהגרים, במיוחד כאשר אלה השרשו בשפה לציון מאורעות מסוימים, כגון "העלייה ההמונית" של ראשית שנות החמישים או "העלייה הרוסית" הנוכחית.

ההיסטוריה החברתית, הפוליטית, התרבותית והכלכלית שלה - עוצבה במידה רבה על-ידי דפוסי הגירה.

העמודים הבאים יציגו סקירה של דפוסי ההגירה לישראל במחצית המאה האחרונה, תוך שימת דגש במהגרים שהגיעו למן מלחמת 1967 - מלחמה ששינתה לא רק את הפוליטיקה הישראלית, אלא גם את דפוסי ההגירה לישראל. המאמר כולל שני חלקים מרכזיים: הראשון בוחן את דפוסי ההגירה לישראל למן שנת 1948 ואת השפעתם על ההרכב האתני (אשכנזים-מזרחים) והלאומי (יהודים-ערבים) של האוכלוסייה במדינת-ישראל. דפוסי ההגירה של העשורים האחרונים, כמו גם ההשפעות ארוכות-הטווח של ההגירות של שנות החמישים והשישים, הפכו את הסיווג האתני והלאומי של האוכלוסייה בישראל למשימה מורכבת. הסיווג הרשמי הקיים, המסתמך באופן בלעדי על ארץ לידה או ארץ לידת האב (לגבי יהודים) ועל דת (לגבי ערבים), אינו יכול להתמודד עם משימה זו. החלק השני של המאמר מתמקד ברמות הכישורים של המהגרים שהגיעו לישראל בחמש העשורים האחרונים. גם כאן, מלחמת 1967 מהווה קו פרשת-מים. לאחר המלחמה הגיעו לישראל מהגרים משכילים יותר מאלה שהגיעו בשנות החמישים והשישים. השינוי נבע בחלקו משינוי בארצות המוצא המרכזיות. ברם, רוב השיפור בהשכלת המהגרים שהגיעו לאחר 1967 נבע משינוי בתהליכי הבחירה העצמית (self-selection) להגירה לישראל בתוך ארצות המוצא. לשון אחר, רמת ההשכלה של אלה שהחליטו להגר לישראל מארצות המוצא השונות השתנתה עם הזמן, ובעיקר למן שנת 1967.

דפוסי הגירה

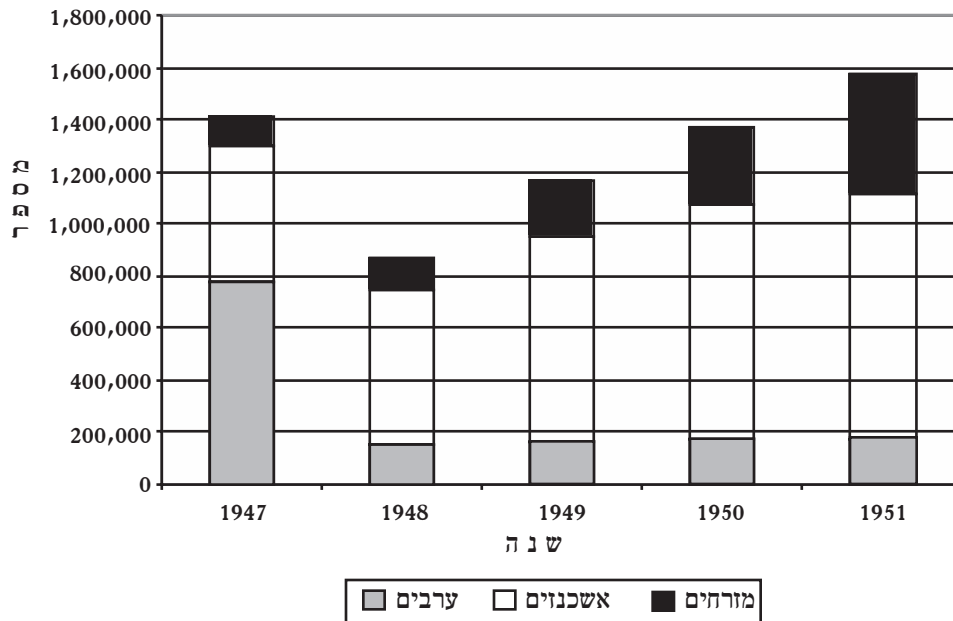
לשם הבנת התהליך שהוביל להרכב האתני הנוכחי של החברה הישראלית, ראוי להבחין בין שלוש תקופות הגירה מרכזיות: העלייה ההמונית של 1948-1951; ההגירות הצפון-אפריקאיות של שנות החמישים והשישים; ושני גלי ההגירה בתקופה שלאחר 1967 - זה של שנות השבעים וזה של שנות התשעים.

הטרנספורמציה הדמוגרפית, 1947-1951

בשלוש השנים שלאחר קום המדינה הצטרפו קרוב ל-700,000 יהודים אל אוכלוסייה יהודית בעלת אותו גודל בערך. רוב הספרות המחקרית מנתחת גל זה, הקרוי "העלייה ההמונית", במנותק כמעט מה"אקסודוס" הפלסטיני של 1947-1949. התקופה שבין דצמבר 1947 לאוגוסט 1951 הינה התקופה הגורלית ביותר בהיסטוריה הדמוגרפית של ישראל. בארבעים וארבעה חודשים אלה עברה ישראל טרנספורמציה דמוגרפית שאי-אפשר להגזים בחשיבותה. הטרנספורמציה כללה שני תהליכים מקבילים, שהתרחשו בערך באותן שנים וכללו מספר דומה של מהגרים: ההגירה הכפויה של הפלסטינים, מחד גיסא, וההגירה ההמונית של היהודים, מאידך גיסא. ההגירה הכפויה של הפלסטינים החלה בדצמבר 1947 ונמשכה קרוב לשנתיים. בתקופה זו, כ-760,000 פלסטינים גורשו או ברחו מבתיהם בערים ובכפרים, ויותר מארבע מאות כפרים נהרסו (Morris, 1987). ההגירה ההמונית היהודית החלה במאי 1948. בשלוש השנים שלאחר-מכן הובאו לישראל

687,000 יהודים - מחציתם שארית הפלטה משואת יהודי אירופה, ומחציתם יהודים מארצות המזרח (התיכון). עד אמצע 1949 שוכנו 124,000 מהגרים יהודיים בבתים "נטושים" של פלסטינים שברחו או גורשו (ליסק, 1999). בשנים 1948-1949 בלבד יוסדו מאה ארבעים וארבעה יישובים יהודיים חדשים (נאור וגלעדי, 1990), רובם בשטחים שהיו שייכים לערבים עד מלחמת 1948, וחלקם אף במקום היישובים הערביים עצמם שנהרסו. תהליכים אלה לא השפיעו כמעט על גודל האוכלוסייה בישראל (כ-1.4 מיליון הן ב-1947 והן ב-1950, ראו תרשים 1) אך הם שינו לגמרי את ההרכב הלאומי של האוכלוסייה. אחוז היהודים בשטח שנהפך בשנת 1949 לישראל עלה מכ-45% בשנת 1947 (Bachi, 1974)³ ל-89% בסוף 1951 (ישראל, 2001) - השיעור הגבוה ביותר של יהודים במדינה היהודית מאז הוקמה.

תרשים 1: הטרנספורמציה הדמוגרפית של ישראל - הרכב לאומי ואתני, 1947-1951

מקורות: למספר היהודים והערבים בשנים 1948 עד 1951 - ישראל, 2001.
 למספר היהודים והערבים בשנת 1947 - Bachi, 1974.
 למספר המזרחים והאשכנזים - הערכות שלי המבוססות על Goldscheider (1996, 1989) ועל שנתונים סטטיסטיים (משנים שונות).

3 בקי (Bachi, 1974, 401-402) מבסס את אומדנו על דו"ח שכתב סיקרון, שהעריך כי לפני פרוץ המלחמה התגוררו 778,000 פלסטינים ו-630,000 יהודים בשטח שנהפך בשנת 1949 למדינת-ישראל.

הטרנספורמציה הדמוגרפית לא רק הבטיחה את הרוב היהודי במדינה החדשה, אלא גם שינתה את ההרכב האתני של האוכלוסייה היהודית. לפני 1948, 90% מהמהגרים היהודיים שהגיעו לישראל בשלושים ואחת שנות המנדט הבריטי (1917–1948) נולדו באירופה (רובם בפולין וברוסיה), ורק כ-10% נולדו באסיה (רובם בתימן ובטורקיה) ובאפריקה (Bachi, 1974, 93). העלייה ההמונית איזנה את היחס: כחצי מהיהודים באו מאסיה ומצפון אפריקה, וכמחציתם היו ילידי אירופה. יותר ממחצית המהגרים שהגיעו ב"עלייה ההמונית" באו משלוש ארצות מוצא – עירק, רומניה ופולין – שכל אחת תרמה לישראל יותר מ-100,000 מהגרים. ארצות מוצא מרכזיות אחרות היו תימן, טורקיה, לוב, מרוקו, אירן ומצרים במזרח התיכון, ובולגריה, הונגריה וצ'כוסלובקיה באירופה. כתוצאה מהעלייה ההמונית עלה שיעור היהודים ממוצא מזרחי (אסיה ואפריקה) מכ-12% בשנת 1948 (Goldscheider, 1996, 30) ל-33% בשנת 1951 (Goldscheider, 1989, 20). רוב המהגרים שהגיעו לישראל בתקופת העלייה ההמונית היו פליטים שהובאו לישראל על-ידי המדינה בעזרת מוסדות וארגונים יהודיים. מה מסביר את רצון המדינה להביא מספר גדול כל-כך של יהודים בתקופה קצרה כל-כך? אין ספק שחשש לגורל היהודים מילא תפקיד, כמו גם הרצון להגשים את התמה המרכזית באידיאולוגיה הציונית – הבאת יהודים רבים לישראל בזמן קצר⁴ על-מנת לחזק ולייצב את הטרנספורמציה הדמוגרפית. נוסף על כך, מלחמת 1948 (שנמשכה עד 1949) דרשה משאבים אנושיים שההגירה הייתה אמורה לספק (ליסק, 1999; Friedlander & Goldscheider, 1979, 92). אכן, יש עדויות שכמה ניצולי-שואה קיבלו "צו גיוס" בעודם שוהים במחנות-עקורים באירופה, עוד לפני שנהפכו לאזרחים ישראליים (גרודזינסקי, 1998).

4 "מהותה של הציונות היא רק מהות של אכלוס", אמר בן-גוריון בשנת 1944 – "לאכלס את ארץ ישראל בהמוני יהודים" (ויץ, 1994, 81).

טבלה 1: מהגרים לפי ארץ לידה, 2000-1948

1948-1919	סך-הכל 2000-1948	תקופת הגירה				ארץ לידה
		2000-1989	1988-1968	1967-1952	1951-1948	
40,776	376,2626	14,078	57,122	67,722	237,704	אסיה - סך-הכל
3,536	75,968	1,708	23,539	28,811	21,910	אירן
-	26,213	1,041	11,684	11,312	2,176	הודו/פקיסטן
8,277	60,257	1,303	10,908	13,499	34,547	טורקיה
-	11,571	93	3,703	4,862	2,913	סוריה ¹
-	129,455	291	1,955	3,838	123,371	עירק
15,838	50,665	90	142	2,118	48,315	תימן
13,125	22,497	9,552	5,191	3,282	4,472	ארצות אחרות
						אפריקה -
4,033	499,192	53,935	72,759	279,213	93,285	סך-הכל
	23,363	1,655	7,331	10,566	3,811	אלג'יריה
-	56,545	41,854	14,691	-	-	אתיופיה
259	17,632	3,366	11,143	2,457	666	דרום-אפריקה
	53,984	1,610	6,239	32,841	13,294	טונסיסה
873	35,807	72	1,430	3,329	30,976	לוב
-	30,100	243	1,899	19,198	8,760	מצרים/סודן
² 994	266,089	3,290	24,420	210,115	28,264	מרוקו
1,907	15,672	1,845	5,606	707	7,514	ארצות אחרות
						אירופה -
377,487	1,768,682	931,603	290,798	213,479	332,802	סך-הכל
7,057	43,868	3,957	292	2,359	37,260	בולגריה
1,574	25,393	5,538	14,469	3,479	1,907	בריטניה
52,350	1,089,492	³ 885,435	172,043	23,851	8,163	ברית-המועצות
52,591	24,095	2,437	7,061	3,755	10,842	גרמניה ⁴
10,342	30,778	2,542	2,353	11,559	14,324	הונגריה
170,127	170,226	3,126	13,543	47,143	106,414	פולין
16,794	23,380	522	2,103	2,417	18,788	צ'כוסלובקיה
1,637	38,726	11,903	20,074	3,699	3,050	צרפת
41,105	265,806	7,583	31,000	109,273	117,950	רומניה
23,910	56,468	8,560	27,860	5,944	14,104	ארצות אחרות
						אמריקה -
7,579	178,331	40,205	112,065	22,239	3,822	סך-הכל
238	49,952	11,686	27,224	10,138	904	ארגנטינה

←

טבלה 1 (המשך)

1948-1919	סך-הכל 2000-1048	תקופת הגירה				ארץ לידה
		2000-1989	1988-1968	1967-1952	1951-1948	
6,635	80,697	17,693	56,182	5,111	1,711	ארצות-הברית ברזיל/
-	21,814	4,020	13,182	4,194	418	אורוגוואי/צ'ילה
72	4,618	1,157	2,994	348	119	אוקיאניה
634	21,250	5,649	12,483	2,448	670	ארצות אחרות
52,982	26,979	5,523	1,656	671	19,129	לא ידוע
482,587	2,844,801	1,040,344	534,391	583,327	686,739	סך-הכל

- 1 עד 1972 יחד עם לבנון.
  - 2 כולל עולים מאלג'יריה וטוניסיה.
  - 3 משנת 1995 כולל 59,000 ילידי הרפובליקות האסיאתיות. לפני 1995 הוגדרו כל המהגרים מברית-המועצות כאירופים.
  - 4 עד 1972 יחד עם אוסטרליה.
- מקורות:
1. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס). פרסומים מיוחדים מס' 489, 457, 503, 528, 547, 580, 632, 642, 672, 706, 723, 747, 773, 790, 808, 833, 858.
  2. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס). שנתון סטטיסטי לישראל (משנים שונות).

ההגירות הצפון-אפריקאיות, 1967-1952

העלייה ההמונית הסתיימה במחצית השנייה של 1951. הפסקת ההגירה הייתה בחלקה תוצאה של מדיניות ישראלית, לאחר סיום המבצעים הגדולים של הבאת הקהילות היהודיות של תימן, עירק ובולגריה כמעט בשלמותן לישראל. במדינות אחרות נאסר על היהודים לצאת. נוסף על כך, בשנת 1952 אומצה לזמן קצר מדיניות הגירה מצמצמת שהטילה הגבלות, בין היתר, על הבאת חולים וקשישים.⁵ ברם, הראיות הקיימות אינן חד-משמעיות באשר לקשר שבין הפסקת ההגירה לבין המדיניות המצמצמת (Friedlander & Goldscheider, 1979), ולא ברור מה קדם למה - המדיניות המצמצמת או הפסקת ההגירה. זאת ועוד, האפקטיביות של המדיניות המגבילה אינה ברורה כלל ועיקר, שכן אין ראיות לכך ששיעור הקשישים והחולים בקרב המהגרים היה נמוך יותר בשנים 1952-1953 לעומת שנים קודמות או מאוחרות יותר. כך או כך, לאחר שלוש שנים שבהן היו שיעורי ההגירה נמוכים (בשנת 1953 היה מאזן ההגירה שלילי), התחדשה ההגירה, אם כי בקצב מתון יותר מאשר בשלוש השנים הראשונות שלאחר קום המדינה. בחמש-עשרה השנים שבין 1952 לסוף 1967 הגיעו לישראל 582,000 מהגרים. גל

5 על יהודי מרוקו הופעלה המדיניות המגבילה כבר בשנת 1949 (צור, 2001).

הגירה זה חיזק את הטרנספורמציה האתנית של המדינה היהודית, ועזר לשמר ולייצב את הרוב היהודי לנוכח שיעורי הילודה הגבוהים יותר בקרב הערבים. מהגרים מאסיה ובעיקר מצפון אפריקה היוו כ-60% מגל הגירה זה. כ-210,000 מהגרים היו ילידי מרוקו, ועוד כ-60,000 באו מארצות אחרות בצפון-אפריקה. אף-על-פי שההגירה נתפסת כעלייה "צפון-אפריקאית" בלבד, הרומנים היו הקבוצה השנייה בגודלה בתקופה זו (כ-109,000 מהגרים), ולמעט שנת 1957, מספר המהגרים השנתי ממרוקו ורומניה יחדיו היה גדול יותר ממספרם של כל שאר המהגרים.

להגירות של שנות החמישים והשישים היו השפעות ארוכות-טווח על ההרכב האתני של האוכלוסייה היהודית. מכיוון שהמהגרות המזרחיות בשנים אלה היו צעירות יותר ושיעורי הילודה בקרבן היו גבוהים יותר בהשוואה למהגרות אשכנזיות, עלה שיעור המזרחים באוכלוסייה והגיע לשיא של 51% בשנת 1969 (פרס, 1977, 45). שיעור זה נותר קבוע פחות או יותר בשנות השבעים והשמונים (Goldscheider, 1996, 30).⁶ השוואה בין הקבוצה המרוקאית לרומנית ממחישה נקודה זו. כפי שניתן לראות בטבלה 1, אלה שתי המדינות שמהן הגיע המספר הרב ביותר של מהגרים עד 1967 (238,000 מרוקאים ו-227,000 רומנים). בשנת 2000 היו בישראל כחצי מיליון יהודים מרוקאיים (167,000 ילידי מרוקו ו-333,000 דור שני, כלומר, ילידי ישראל שאבותיהם ילידי מרוקו), אך רק כ-250,000 רומנים (121,000 ילידי רומניה ו-126,000 דור שני).⁷ הבדלים גדולים בשיעורי הילודה הינם הסיבה המרכזית לגידול המשמעותי של הקבוצה המרוקאית בשלושים ושלוש השנים למן שנת 1967 – תקופה שבה הגיעו לישראל פחות מרוקאים מאשר רומנים (28,000 מרוקאים ו-39,000 רומנים). בקיצור, על-מנת להבין את הפסיפס האתני של מדינת-ישראל, דפוסי הילודה חשובים לא פחות משיעורי ההגירה. לפיכך חשוב לציין שההבדלים בשיעורי הילודה בין מזרחיות לאשכנזיות הצטמצמו, ובקרב הדור השני נסגר הפער לגמרי בשנת 1995 (ישראל, 2001, טבלה 3.15).

התקופה שלאחר 1967: מהגרים אידיאולוגיים ומהגרים כלכליים

גלי ההגירה שהגיעו לישראל לאחר מלחמת 1967 היו שונים מאלה שהגיעו לפני המלחמה. ההתפתחות הכלכלית של ישראל הפכה אותה ליעד אטרקטיבי למהגרים פוטנציאליים ששאפו לשפר את מצבם הכלכלי, ולא רק למצוא בה מדינת מקלט. למעט כ-57,000 מהגרים מאתיופיה, שהובאו לישראל בשני גלים ב-1984 וב-1991, לא הובאו עוד לישראל קבוצות שלמות במבצעי הצלה כמו-צבאיים. בתקופה זו פחת בהרבה שיעור המהגרים שהיו פליטים חסרי מדינה (כלומר, שהמדינה היחידה שהייתה מוכנה לקבלם הייתה ישראל). חלק-הארי מקרב 1.5 מיליון המהגרים שבאו לישראל בתקופה שלאחר מלחמת 1967 בחרו להגיע מסיבות כלכליות, פוליטיות, אידיאולוגיות ודתיות.

6 אומדנים אלה מבוססים על נתוני הלמ"ס באשר למוצאם של הדורות הראשון והשני, ועל הערכות החוקרים באשר למוצאם של בני הדור השלישי.

7 אלה אומדני-חסר לגודל הקבוצות, מכיוון שהם כוללים רק דור ראשון ודור שני של מהגרים (ישראל, 2001, טבלה 2.23), בשעה שרבים מבני הדור השלישי בישראל הינם ממוצא רומני ובמיוחד מרוקאי.

הניצחון הישראלי במלחמת 1967 והשלכותיו האידיאולוגיות והטריטוריאליות הניעו כ-200,000 יהודים מהארצות המפותחות בצפון-אמריקה, באירופה המערבית (בעיקר צרפת ובריטניה), באוסטרליה ובדרום-אפריקה להגר לישראל. מהגרים אלה, בעיקר הצפון-אמריקאים (כ-70,000) ובמידה פחותה האירופים, כללו שיעור נכבד של מהגרים אידיאולוגיים – דתיים בעלי השקפות ניציות, כפי שניתן להסיק מריכוזם בהתנחלויות בשטחים הכבושים בגדה וברצועת-עזה.⁸ מהגרים מדרום-אמריקה החלו אף הם להגיע לאחר מלחמת 1967, ועד סוף 2000 הגיעו לישראל כ-60,000 ממדינות אלה, בעיקר מארגנטינה. גם אותם אין לראות כפליטים, אף שמיעוטם – בעיקר אלה שהיו קשורים למפלגות שמאל ולקבוצות שמאל – ברחו בשנות השבעים והשמונים מהמשטרים הרודניים בדרום-אמריקה. באופן דומה, 160,000 המהגרים שבאו מברית-המועצות בשנות השבעים לא הגיעו לישראל מחוסר ברירה. ליהודים שעזבו את ברית-המועצות באותה תקופה הייתה חלופה אטרקטיבית: להגר לארצות-הברית, שהציעה להם אשרת "פליט" המובילה לאזרחות בזמן קצר יחסית. למרות הצעה נדיבה זאת, הגיעו רוב היהודים שעזבו את ברית-המועצות בשנות השבעים לישראל (Dominitz, 1997). אף-על-פי שלמן התפרקותה של ברית-המועצות אין מציעים עוד אשרת פליט ליהודים ילידי ברית-המועצות-לשעבר, גם את מהגרי העלייה הרוסית הנוכחית אין לראות כפליטים חסרי מדינה. 885,000 מביניהם הגיעו לישראל בין דצמבר 1989 לסוף 2000, וניתן לראותם כמקבלי החלטות רציונליים שבחרו לעזוב את חברה-המדינות ולהשתכן בישראל, מקום שבו הם מאמינים שיהיה להם ולצאצאיהם טוב יותר מאשר בארצות מוצאם.

איי-אפשר להגזים בתיאור השפעתם של גלי ההגירה שלאחר 1967 על ההרכב האתני והלאומי של האוכלוסייה הישראלית. פחות מרבע מהמהגרים שהגיעו בין 1967 ל-1988 נולדו באסיה ובאפריקה, ולמן 1989 צנח שיעורם בקרב המהגרים (כולל ילידי הרפובליקות האסיאתיות של ברית-המועצות-לשעבר) לכ-12%. כך ירד שיעור המזרחים (דור ראשון ודור שני) בקרב יהודי ישראל מ-44% בשנת 1983 ל-31% בשנת 2000, בשעה ששיעור האשכנזים נותר קבוע בכל התקופה – כ-40%. הנתונים מקרב היהודים – 16% בשנת 1983 ו-29% בשנת 2000 (ישראל, 2001, טבלה 2.24) – הינם ישראלים דור שלישי (ילידי ישראל שגם לאבותיהם ילידי ישראל), המוגדרים בסטטיסטיקה הרשמית כבעלי "מוצא ישראלי".

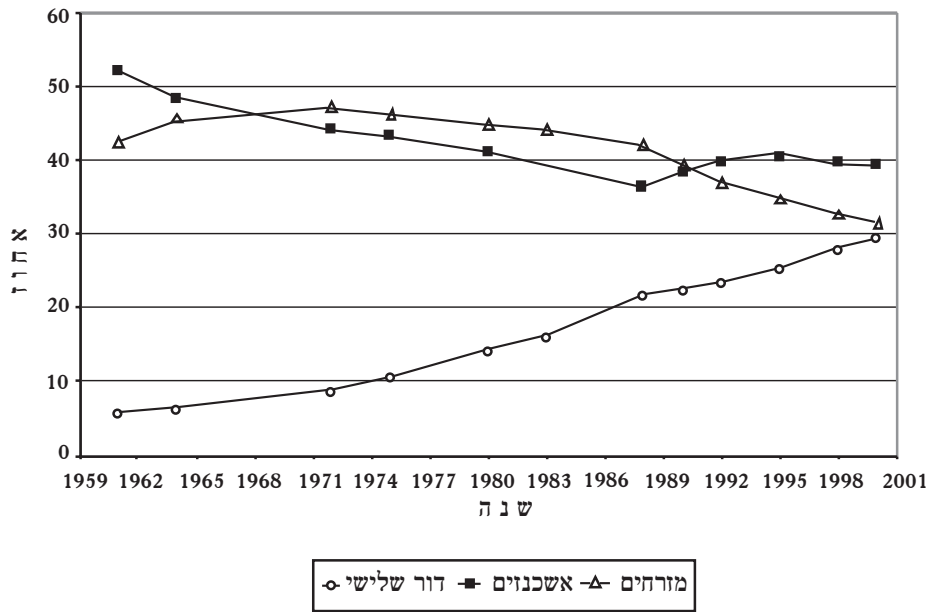
מוצא אתני מוגדר אם כן על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) באופן חד-ערכי לפי ארץ לידה, ולא לה שנוולדו בישראל – לפי ארץ לידת האב. ההסתמכות על משתנה אובייקטיבי זה כאינדיקטור היחיד למוצא אתני, יחד עם ההחלטה לעקוב אחריו

8 בשנת 1995 היה הנתח של ילידי ארצות-הברית בקרב היהודים בשטחים (4%) גדול פי 4.1 מהנתח שלהם באוכלוסייה. בשנת 1983, כאשר אוכלוסיית המתנחלים הייתה מועטה יותר אך גם אידיאולוגית יותר, היה נתח האמריקאים שהתגוררו בשטחים (4.3%) גדול פי 4.8 משיעורם באוכלוסייה (היחס המקביל אצל יהודי מערב אירופה באותה שנה היה 2.3). מספרים אלה (המבוססים על ניתוחים של מפקדי האוכלוסין של 1983 ו-1995) מהווים אומדני-חסר לשיעורם של ילידי ארצות-הברית ומערב אירופה הגרים בשטחים שנכבשו במלחמת 1967, שכן הם כוללים רק את השטח שמדינת-ישראל מגדירה כ"יהודה, שומרון וחבל עזה", שאינו כולל שטחים כבושים שסופחו לירושלים בשנת 1967.

דור אחד בלבד, מביאה למעשה לידי ביטול המוצא האתני של האוכלוסייה היהודית בסטטיסטיקה הרשמית בתוך שני דורות או חמישים שנה. לא ברור כיצד החלטה מנהלתית זו משפיעה על הזהויות האתניות של יהודים בני הדור השלישי ועל תפקיד האתניות בהתפתחות החברה בישראל. הראיות הקיימות עד היום מלמדות שתפקידו של המוצא האתני לא פחת בעשרים השנים האחרונות, לפחות לא בהשפעתו על העדפות פוליטיות, וגם לא בהשפעתו על הישגים חברתיים-כלכליים.

תרשים 2: ההרכב האתני של האוכלוסייה היהודית - אחוז מזרחים, אשכנזים ודור שלישי (ילידי ישראל שגם אבותיהם ילידי ישראל), 1961-2000

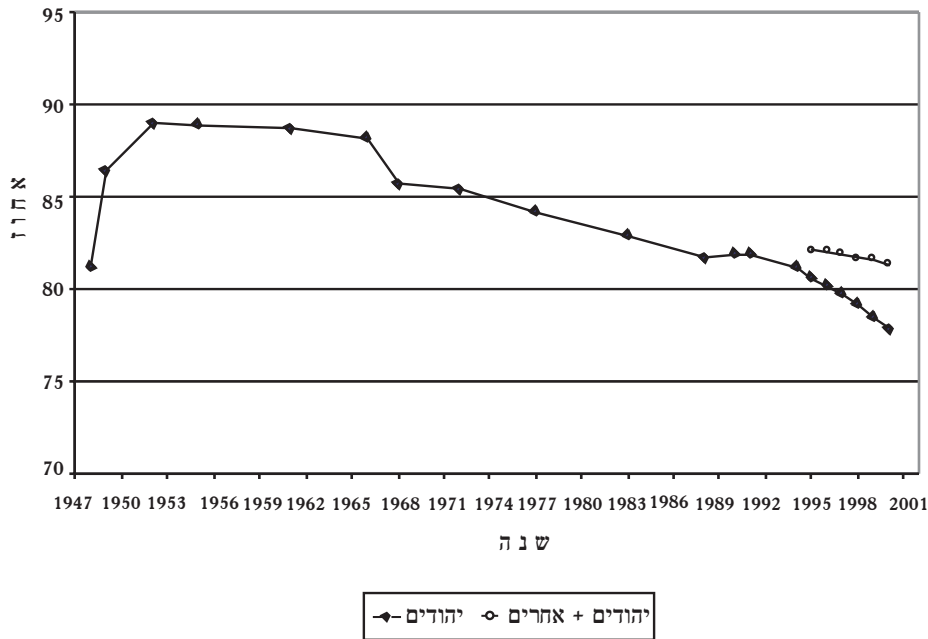
אשכנזים: יהודים שנולדו באירופה או באמריקה ויהודים ילידי ישראל שאבותיהם נולדו באירופה או באמריקה.

מזרחים: יהודים שנולדו באסיה או באפריקה ויהודים ילידי ישראל שאבותיהם נולדו באסיה או באפריקה. מקור: ישראל, 2001, טבלה 2.24.

לא כמו עמיתיהם היהודיים, אזרחיה הפלסטיניים של ישראל - כ-1.2 מיליון בשנת 2000 - אינם יכולים להשיג את הסטטוס "מוצא ישראלי", ללא קשר למספר הדורות שהם ואבותיהם חיו בישראל. הסטטיסטיקה הרשמית מסתפקת בכינויים "ערבים" (המלה "ערבים" לא הופיעה בשנתונים הסטטיסטיים עד שנת 1995; הם היו "לא-יהודים" או "בני דתות אחרות") ומחלקת אותם לפי דתם בלבד - מוסלמים, נוצרים ודרוזים. בעקבות מלחמת 1967 סיפחה ישראל באופן חד-צדדי את מזרח ירושלים, ובכך הגדילה בהינף-קולמוס את שיעור הערבים-הפלסטיניים במדינה היהודית מ-11.8% ל-14.1%. שיעור

הערבים בישראל המשיך לגדול והגיע ל-18.5% בשנת 1989. כך, למעשה, בין שנת 1967 לשנת 1989 פיגרה ההגירה היהודית לישראל אחר הריבוי הטבעי הערבי, והרוב היהודי קטן לכדי 81.5% מהאוכלוסייה.

תרשים 3: ההרכב הלאומי של אוכלוסיית ישראל - אחוז היהודים, 1948-2000

מקור: ישראל, 2001, טבלה 2.1.

שנות התשעים הביאו לישראל סוג חדש של מהגרים, חלקם לא־יהודים. וכך, למרות העלייה (ההמונית) הרוסית של שנות התשעים, המשיך אחוז היהודים לרדת והגיע ל-77.8% בסוף שנת 2000. הירידה בשיעור היהודים בשנות התשעים נובעת, בחלקה לפחות, מחוק השבות שתוקן בשנת 1970 ואשר אפשר לקרובי יהודים שאינם יהודים להגר לישראל (וייס, 2001). אכן, רבים מבין מהגרי שנות התשעים מברית־המועצות לשעבר אינם יהודים, אלא קרובים של יהודים שהתיקון לחוק השבות אפשר להם להגר לישראל. כתוצאה מכך, קטגוריה דתית נוספת - "ללא סיווג דת" - נוספה לטבלות של השנתון הסטטיסטי, וקבוצת הנוצרים חולקה ל"נוצרים ערבים" ול"נוצרים אחרים". וכך, בסוף שנת 2000, 3.5% מהאוכלוסייה, רובם מהגרים מברית־המועצות לשעבר, מוגדרים בסטטיסטיקה הרשמית של מדינת־ישראל כ"אחרים": 201,500 ללא סיווג דת, ועוד 3,500 נוצרים. אם מצרפים שתי קבוצות אלה ליהודים, כפי שהלמ"ס נוהגת בשנים האחרונות, שיעור ה"יהודים ואחרים"⁹ מגיע בסוף שנת 2000 ל-81.3%

9 עד 1994 נעשתה החלוקה הבסיסית של האוכלוסייה בשנתונים הסטטיסטיים לפי דת, בין "יהודים"

מהאוכלוסייה – שיעור דומה מאוד לשיעור בשנת 1989, לפני שהחלה העלייה הרוסית. גורלם של מהגרים לא־יהודיים אלה בחברה הישראלית אינו ברור עדיין, ושיעורם באוכלוסייה גדל. קיימת אפשרות שהם ייתקלו בבעיות חוקיות ומנהלתיות שיניעו אותם לחפש שותפים פוליטיים בקרב הקבוצות הלא־יהודיות האחרות, כולל זו של מהגרי־העבודה (Lustick, 1999), אך זו האפשרות הפחות־מציאותית. סביר יותר שחשיפת הלא־יהודים מברית־המועצות ומאתיופיה לסוכני החברות המרכזיים בחברה הישראלית – מערכת החינוך והצבא – תמנע בריתות מסוג זה.

הסוג השני של מהגרים לא־יהודיים שהגיעו בשנות התשעים הם מהגרי־עבודה "זמניים" מדרום־מזרח אסיה (בעיקר מתאילנד ומהפיליפינים), ממזרח אירופה (בעיקר מרומניה), מדרום־אמריקה ומאפריקה, שגויסו על־מנת להחליף את העובדים הפלסטיניים מהשטחים הכבושים. בישראל, כמו ברוב המדינות המפותחות, איש אינו יודע את מספרם המדויק של מהגרי־העבודה. האומדנים לסוף שנות התשעים נעים בין 150,000 ל־200,000 מהגרים חוקיים ובלתי־חוקיים (ראו רוזנהק וכהן, 2000).¹⁰ הניסיון של מדינות מפותחות אחרות שהביאו אליהן מהגרי־עבודה מלמד ששיעור גבוה מהמהגרים נשארים בארץ היעד, ולאחר זמן אף מביאים את משפחתם. בישראל, עד היום, לא הצליחו מהגרי־העבודה לזכות באזרחות ישראלית, משום שחוקי האזרחות וההגירה הישראלים אינם מאפשרים למי שאינו יהודי או קרוב־משפחה של יהודי להגר ולהתאזרח בישראל. למרות האמור לעיל, קרוב לוודאי שעם הזמן ישיגו מהגרי־העבודה לפחות חלק מהזכויות האזרחיות (קמפ ורייכמן, 2000), ייהפכו למגזר קבוע בחברה הישראלית וישפיעו כמוזן על ההרכב האתני והלאומי שלה.

הדיון לעיל מוביל למסקנה מפתיעה. סיווגה של האוכלוסייה הישראלית לפי לאום ואתניות אינו עוד משימה כה פשוטה. מה שהיה לפני שלושים שנה – כאשר כל המהגרים היו יהודים, כל הלא־יהודים היו ערבים, כל מהגרי־העבודה היו פלסטינים יוממים (commuters) מהשטחים, והדור השלישי היהודי היה קטן ואשכנזי – אינו המצב כיום. בפרוס האלף השלישי, שיעור הלא־יהודים בקרב המהגרים מברית־המועצות־לשעבר גבוה משיעור היהודים; שיעורם של מהגרי־העבודה בישראל (כ־13%) גבוה יותר משיעורם ברוב מדינות אירופה; לבסוף, אף שהדור השלישי גדל בהתמדה, מוצאו האתני אינו ידוע. בשנת 1972 הייתה זו קבוצה קטנה והומוגנית – 230,000 יהודים שרובם אשכנזים – שהיוותה 8% מהאוכלוסייה היהודית. התעלמות מקבוצה זו או הכללתה בקבוצת האשכנזים

ל בין "לא־יהודים", כאשר האחרונים מסווגים ל"מוסלמים, נוצרים, דרוזים ואחרים" (ישראל, 1994, טבלה 2.1). בשנתון הסטטיסטי לשנת 1995 הוכנסה המלה "ערבים" לשימוש, והחלוקה הבסיסית היא בין "יהודים" לבין "ערבים ואחרים", כאשר ה"אחרים" כוללים "כמה מאות בודהיסטים, הינדואיסטים, שומרונים וכו'" (ישראל, 1995, 2.1). עם הגידול במספר המהגרים הלא־יהודיים, "גוירו" ה"אחרים" המקוריים וצורפו, יחד עם אלפי ה"אחרים" החדשים, לקבוצת היהודים. כך, החל בשנתון הסטטיסטי של שנת 2000, החלוקה הבסיסית היא בין "יהודים ואחרים" לבין "אוכלוסייה ערבית" (ישראל, 2000, טבלה 2.1). על הקשיים של הל"מ בעקבות העלייה הרוסית, ראו: Lustick, 1999.

10 באפריל 2001 נאמד מספר המהגרים בשוק העבודה בישראל (כולל פלסטינים מהשטחים) בכ־290,000 (הארץ, 4.4.2001).

לא היו בעייתיות מכיוון שרוב הסבים של בני הקבוצה נולדו באירופה. בשנת 2000 הדור השלישי מונה 1.5 מיליון יהודים, או 29% מהאוכלוסייה היהודית. בהינתן שהגיל החציוני של בני הדור השלישי הוא פחות מחמש-עשרה (ישראל, 2001), תהיה זו טעות להניח שבני הדור השלישי כיום הינם ברובם אשכנזים או מזרחים שסביהם הגיעו ארצה לפני קום המדינה. קרוב לוודאי שבקרוב המבוגרים יש יותר אשכנזים, אך בקרב הצעירים, רוב בני הדור השלישי הינם ממוצא מזרחי. אומדנים מדויקים יותר אינם בנמצא עדיין.¹¹

מוצא אתני "אובייקטיבי" לפי יבשת או ארץ לידה הינו חשוב מכיוון שהוא קובע במידה רבה את התייחסות הסביבה לאדם וגם משפיע על עיצוב הזהות הסובייקטיבית. אך הוא אינו יכול לשמש מדד בלעדי למוצא אתני, בפרט אם האנשים שבהם מדובר אינם רואים את עצמם כמזרחים או כאשכנזים. הספרות המקצועית של השנים האחרונות מדגישה שלאומיות ואתניות הינן זהויות דינמיות המורכבות מממדים שונים – אובייקטיביים וסובייקטיביים – הנמצאים באינטראקציה (Jenkins, 1996). ההסתמכות הבלעדית על ארץ לידה אינה רק בעייתית מבחינה תיאורטית, אלא גם בלתי-אפשרית כמעט בדור השלישי, כאשר לכל אדם יש שני סבים ושתי סבות שמוצאם עשוי להיות בארבע ארצות שונות. אם כן, משיקולים תיאורטיים ומעשיים כאחד, חשוב שהלמ"ס תשאל את תושבי המדינה לא רק מהי ארץ לידתם, אלא תבקשם גם להגדיר את מוצאם, יהא זה אתני ו/או לאומי. כך נוהגות מדינות הגירה אחרות שבהן רוב האוכלוסייה הינה דור שלישי ומעלה של מהגרים. למשל, מפקד האוכלוסין האמריקאי שואל מדגם של 5% מהתושבים באשר ל"מוצאם" ("ancestry"). השאלה הינה פתוחה, וכל נשאל רשאי לבחור שני מוצאים שונים.¹² מידע כזה לגבי מוצא אתני חיוני על-מנת לתאר ולהבין את התהליכים הפוקדים את החברה בישראל. המצב כיום אינו מאפשר לחוקרים להצביע על הזהות האתנית של 1.5 מיליון בני הדור השלישי היהודיים ושל 1.2 מיליון הערבים: הראשונים נתפסים כבעלי מוצא "ישראלי" אחיד וחד-משמעי, והאחרונים נתפסים כמשתייכים לדתות שונות.

במאמר זה אני משתמש בדיכוטומיה המקובלת לתיאור היהודים בישראל כמזרחים ואשכנזים. תפיסה בינרית זו של יהודי ישראל חוזקה בשנות השמונים והתשעים על-ידי מחקרים שהראו כי הפערים החברתיים-הכלכליים בין אשכנזים למזרחים בני הדור השני לא הצטמצמו עם השנים. מעניין לציין שהדיכוטומיה או החלוקה ליבשות מוצא לא הייתה הטובה ביותר לתיאור מעמדם החברתי-הכלכלי של המהגרים שהגיעו לפני 1967. למשל, השכלתם הפורמלית של מהגרי העשור הראשון למדינה ממצרים ומעירק לא הייתה נמוכה מזו של המהגרים מפולין ומרומניה שהגיעו באותן שנים (Khazzoom, 1998). עם הזמן,

11 איחוד של מפקדי האוכלוסין של 1983 ו-1995 מאפשר לאמוד את אחוז המזרחים והאשכנזים בקרב קבוצות-גיל מסוימות של בני הדור השלישי. אומדנים ראשוניים מלמדים שהיחס בין אשכנזים למזרחים בשנת 1995 הוא 2 ל-1 בקרב בני עשרים ושבע עד שלושים וארבע, אך רק 4 ל-3 בקרב בני העשרים (אני מודה ליוסי שביט על שסיפק לי אומדנים אלה). סביר להניח, אם כן, ששיעור המזרחים בקרב בני הדור השלישי גדול יותר בקרב קבוצות-הגיל הצעירות.

12 פחות מ-40% מילידי ישראל היהודיים המתגוררים בארצות-הברית ציינו "ישראלי" בתשובה לשאלת המוצא במפקדי האוכלוסין האמריקאיים שנערכו ב-1980 וב-1990, והשיעור היה דומה בשני העשורים (Cohen & Tyree, 1994; Cohen & Haberfeld, 1997).

ובעיקר במעבר בין הדור הראשון לשני, הִבְנַת החברה הישראלית את הדיכוטומיה האתנית לאורך קווים חברתיים, כלכליים ותרבותיים. וכך, בשנת 1983, החלוקה הדיכוטומית למזרחים ואשכנזים מתארת היטב את ההשכלה וההכנסה של בני המהגרים. בשנת 1995 נמצא שהחלוקה הדיכוטומית מתארת את הדור השני טוב פחות מאשר בשנת 1983, וארצות מוצא ספציפיות שוב ממלאות תפקיד חשוב בהבנת ההישגים החברתיים הכלכליים של בני הדור השני (אמית, 2002). לפיכך, נראה שהחלוקה הקיימת לקבוצות אתניות (בין שהיא מבוססת על הדיכוטומיה ובין שהיא מבוססת על החלוקה ליבשות מוצא) אינה עונה עוד על הצרכים ואינה מצליחה להאיר את המורכבויות המבניות של החברה כמו גם את השינויים במבנה האוכלוסייה.

דפוסי ברירה עצמית (self-selection) ואסימילציה חברתית-כלכלית

הדיכוטומיה האתנית, למרות הבעייתיות שבה, חיונית עדיין לבחינת אי-השוויון החברתי והכלכלי בקרב המהגרים. מודל כור ההיתוך, המדבר על טמיעה והשתלבות של מהגרים, מצפה שהבדלים חברתיים, תרבותיים, פוליטיים וכלכליים בין מהגרים לילידים יצטמצמו בהדרגה ובסופו של דבר, בתוך דור או שניים לכל היותר, ייעלמו לגמרי. על בסיס דפוסי הצבעה, ובמיוחד על בסיס הפערים הכלכליים בין מזרחים ואשכנזים, רוב החוקרים מעריכים שכור ההיתוך הישראלי נכשל (ליסק, 1999). הערכה זו נכונה כנראה, במיוחד לנוכח ההישגים החברתיים-הכלכליים הנמוכים של בני הדור השני המזרחיים. בשעה שבתחומי חיים אחרים (שיעורי ילודה, דפוסי נישואים, שיעורי השתתפות בכוח העבודה) הצטמצם הפער העדתי באופן משמעותי ואפילו נסגר לגמרי (Goldscheider, 1996), פערי ההשכלה וההכנסה מעבודה בקרב בני הדור השני של מהגרי שנות החמישים והשישים לא השתנו כמעט בשני העשורים האחרונים.¹³ חוסר המידע לגבי המוצא האתני של הדור השלישי, כמו גם הגיליים הצעירים יחסית של בני דור זה, אינם מאפשרים עדיין מחקרים מקיפים שיעריכו אם הפער העדתי במשלחייד ובהכנסות מצטמצם בדור השלישי.¹⁴

הכישלון של כור ההיתוך הישראלי בקליטת המהגרים שהגיעו לישראל בשני העשורים הראשונים מודגש על-ידי ההצלחה היחסית של המהגרים ה"מאוחרים" יותר, שרובם

13 בשנת 1975, אחד מכל ארבעה גברים אשכנזיים בני עשרים וחמש עד חמישים וארבע היה בוגר אוניברסיטה, לעומת אחד מכל עשרים בקרב גברים מזרחיים באותה קבוצת-גיל. בשנת 1995 צומצמו הפערים בהשכלה אך לא בהרבה: אחד מכל שלושה אשכנזים בגילים אלה היה בוגר אוניברסיטה, לעומת אחד מכל עשרה בקרב המזרחים באותם גילים. זאת ועוד, הצמצום הקל בפערי ההשכלה לא הניב צמצום דומה בפערי השכר. בשנת 1975 הרוויחו גברים מזרחיים בני עשרים וחמש עד חמישים וארבע 79% מהשכר של עמיתיהם האשכנזיים, ובשנת 1995 צנח היחס ל-69% (כהן, 1998).

14 אומדנים ראשוניים, המבוססים על מפקדי האוכלוסין המאוחדים של 1983 ו-1995, מצביעים על צמצום משמעותי של הפערים העדתיים בהשכלה בקרב בני הדור השלישי (Friedlander et al., 2000).

אשכנזים (לויין-אפשטיין וסמיונוב, 2000). מהגרי שנות השבעים והשמונים, למעט האתיופים, התערו לגמרי בשוק העבודה ובכלכלה הישראלית ובזמן קצר יחסית. לא נמצאו פערים בהשכלה או בשכר בין מהגרים אלה לבין ילידי ישראל. זאת ועוד, בשנת 1983 הייתה הכנסתם של מהגרים אלה גבוהה יותר מזו של המהגרים שהגיעו לפני 1967. למשל, שכרם של מהגרים מרומניה שהגיעו לישראל סמוך לשנת 1983 היה גבוה יותר מזה של ילידי מרוקו שהגיעו ארצה לפני 1967, ודומה לשכרם של מהגרים מעירק שהגיעו בשנות החמישים המוקדמות. באופן דומה, בשנת 1983 היה שכרם הממוצע של המהגרים מברית-המועצות שבאו לישראל בשנות השבעים גבוה יותר משכרם הממוצע של המהגרים שבאו לפני 1967 מכל ארץ מוצא מזרחית (Cohen & Haberfeld, 2000). ההשתלבות הכלכלית של הגל הנוכחי של המהגרים מברית-המועצות-לשעבר מוצלחת לא-פחות. רמת השכלתם גבוהה, ורבים מביניהם מצאו עבודות שאפשרו להם להצטרף אל המעמד הבינוני האשכנזי בזמן קצר יחסית (סמוחה, 2001; סיקרון, 1998).

הספרות המקצועית והפופולרית גם-יחד העריכו שההשכלה הינה הגורם המרכזי להצלחתם החברתית-הכלכלית של המהגרים ה"מאוחרים" יחסית לעמיתיהם שהגיעו לישראל בשנות החמישים והשישים. הערכה זו נכונה בעיקרה, הגם שגורם נוסף – אפליה מוסדית – מילא תפקיד מרכזי בכשלונם של המהגרים המזרחיים וילדיהם להשתלב באופן מלא בחברה ובכלכלה הישראליות (סבירסקי, 1990). למרות האפליה, חשוב להדגיש שההשכלה שהמהגר מגיע איתה אל ארץ היעד הינה הגורם המרכזי להבנת התקדמותו הכלכלית, ובהקשר הישראלי היא המנבא הטוב ביותר של השכלת הדור השני (Friedlander et al., 2000). לפיכך, החלק הבא יציג ממצאים באשר לשינויים ברמות הכישורים וההשכלה של גלי מהגרים עוקבים שהגיעו לישראל בחמשת העשורים האחרונים.

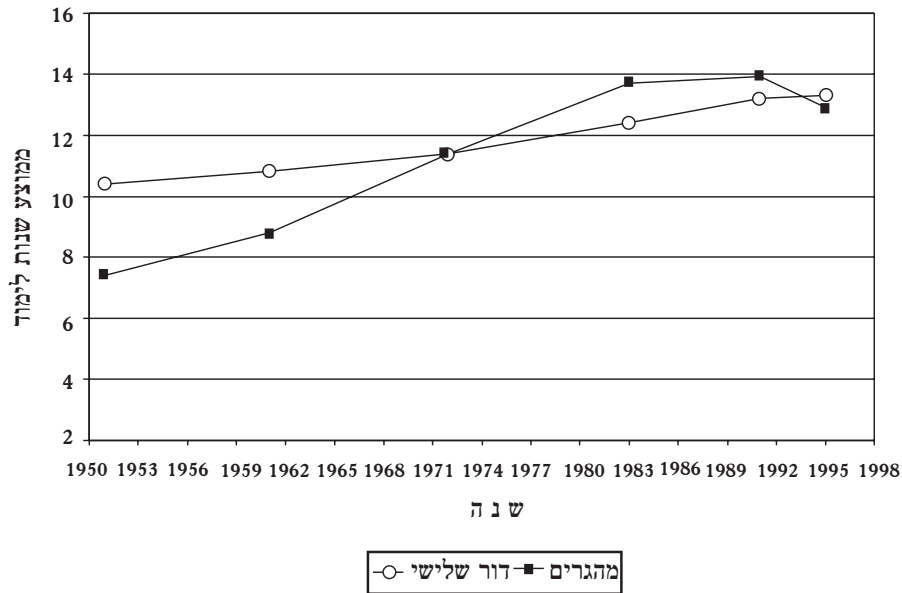
רמת ההשכלה של גלי מהגרים

על-מנת לבחון את רמת הכישורים והמיומנויות שהמהגרים מגיעים איתם, יש לבחון את השכלתם (השכלה נחשבת למשתנה בר-המדדה הטוב ביותר לכישורים ומיומנויות בשוק העבודה) בשנים הראשונות לאחר הגעתם, לפני שהספיקו לרכוש השכלה נוספת בארץ היעד.¹⁵ תרשים 4 מלמד על מגמה של שיפור בהשכלה הממוצעת של מהגרים לישראל. השיפור אינו רק יחסית לגלי הגירה מוקדמים יותר, אלא גם ביחס לילידי הארץ היהודיים בני הדור השלישי. השכלתו הממוצעת של מהגר בן העלייה ההמונית (1948 – 1951) הייתה 7.4 שנים, לעומת 10.4 בקרב ילידי ישראל. פער ההשכלה בין המהגרים לאוכלוסייה היהודית צומצם בהדרגה עד 1972 – השנה שבה השתוותה השכלת המהגרים (שהגיעו בשנים 1968–1972) להשכלת בני הדור השלישי. אחת-עשרה שנים מאוחר יותר, בשנת 1983, עברה השכלת המהגרים שזה עתה הגיעו את השכלת הילידים

15 הממצאים באשר למגמות ברמת ההשכלה של גלי הגירה עוקבים מבוססים על Cohen & Haberfeld (2000), שהשוו את רמת ההשכלה של מהגרים מגלי ההגירה השונים לזו של בני הדור השלישי היהודיים.

ב־1.3 שנים, אך בשנת 1995 ירדה השכלת המהגרים (שהגיעו בין 1992 ל־1995) אל מתחת לזו של הילידים, אם כי לא בהרבה.

תרשים 4: ממוצע שנות לימוד של מהגרים "מאוחרים" ושל יהודים ילידי ישראל בני הדור השלישי, 1951–1995

מהגרים "מאוחרים": מהגרים גברים שהגיעו לישראל במהלך שלוש או ארבע השנים הקודמות לשנת התצפית.
 מקור: Cohen & Haberfeld, 2000.

שנות לימוד אינו המדד היחיד לרמת השכלה. במדינות רבות, ובכללן ישראל, תואר אקדמי חיוני להצלחה בשוק העבודה. השוואה בין שיעורי האקדמאים (בעלי תואר אקדמי ראשון לפחות) בקרב המהגרים וילידי הארץ היהודיים מדגישה עוד יותר את השיפור היחסי בכישורי המהגרים שהגיעו בשנים האחרונות. פחות מ־5% מבני העלייה ההמונית היו בעלי תואר אקדמי, לעומת 9% בקרב האוכלוסייה הקולטת. עשרים שנה מאוחר יותר, בשנת 1972, היה שיעור האקדמאים בקרב המהגרים (27%) יותר מכפליים משיעורם בקרב ילידי הארץ. בשנים 1979–1983 היו קרוב ל־40% מהמהגרים בעלי תואר אקדמי (לעומת פחות מ־20% בקרב הילידים היהודיים), ובשנים 1989–1991 היו כמעט מחצית המהגרים בוגרי אוניברסיטה. גם בקרב אלה שהגיעו ארצה בשנים 1992–1995 היה שיעור בעלי התארים גבוה משיעורם בקרב הדור השלישי, אך הפער לא היה גדול כמו ב־1983 או ב־1991. אם כן, שני מדדי ההשכלה מצביעים על אותה מגמה: רמת ההשכלה של גלי המהגרים לישראל עלתה בתקופה שבין 1948 ל־1991, וירדה במקצת למן שנת 1992.

הסברים לעלייה ברמת ההשכלה של המהגרים לישראל

בניגוד לאמונות הרווחות בעיתונות הפופולרית, ואפילו המקצועית, שינויים אלה – העלייה ברמת ההשכלה של כלל המהגרים עד שנת 1991, כמו גם הירידה ברמת ההשכלה למן שנת 1992 – הינם בעיקרם תוצאה של שינויים תוך-מדינתיים (שינויים ברמת ההשכלה של מהגרים שהגיעו בתקופות שונות מאותן מדינות), ולא שינויים בין-מדינתיים (שינויים ברמת ההשכלה של מהגרים שהגיעו בתקופות שונות ממדינות שונות). במילים אחרות, אף-על-פי שהשינוי במדינות שמהן הגיעו רוב המהגרים לאחר 1967 (לדוגמה, ברית-המועצות לעומת מרוקו ותימן) תורם להסברת הגידול הכללי בהשכלת המהגרים, רוב הגידול נבע מכך שרמת ההשכלה של גלי המהגרים העוקבים שהגיעו מאותן מדינות עלתה במשך השנים. מעקב אחר השכלתם של המהגרים ממרוקו ממחיש תופעה זו. רובם, כ-250,000 בערך, הגיעו בין 1948 ל-1969 עם השכלה פורמלית נמוכה. בשנת 1972, יליד מרוקו שהגיע לישראל בארבע השנים שלפני 1972 סיים בממוצע שמונה שנות לימוד, ורק אחד מכל עשרים וחמישה מהגרים מרוקאיים היה בעל תואר אקדמי. אחת-עשרה שנים מאוחר יותר, בשנת 1983, סיים המהגר יליד מרוקו ארבע-עשרה שנות לימוד בממוצע, ושיעור האקדמאים קפץ לאחד מכל שלושה, בערך פי שניים מאשר בקרב ילידים יהודיים בני הדור השלישי. הגידול ברמת ההשכלה בקרב הרומנים מרשים עוד יותר. מספר שנות הלימוד של המהגר הרומני עלה מ-9.7 בממוצע בקרב אלה שהגיעו בשנים 1957–1961 ל-13.8 בקרב אלה שהגיעו בשנים 1968–1972, ולשיא של 15.6 בקרב אלה שהגיעו בשנים 1979–1983. כאשר בוחנים את כלל המהגרים שהגיעו בהמשך העשורים האחרונים, מוצאים ששינויים תוך-מדינתיים היו אחראים למעט יותר ממחצית הגידול בהשכלת המהגרים שהגיעו בעשור מסוים לעומת עמיתיהם שהגיעו בעשור הקודם. הירידה בהשכלת המהגרים בתקופה שלאחר 1991 נובעת גם היא משינוי תוך-מדינתי, כלומר, משינוי בסוג המהגרים שהגיעו ממדינות ספציפיות. למן שנת 1989, שתי ארצות המוצא המרכזיות של מהגרים לישראל הן ברית-המועצות-לשעבר (כ-87% מהמהגרים) ואתיופיה (כ-4%). בשעה שרמת ההשכלה (הנמוכה) של המהגרים האתיופיים יציבה למדי במשך השנים, למן שנת 1992 חלה ירידה משמעותית בהשכלת המהגרים מהרפובליקות שהרכיבו את ברית-המועצות-לשעבר. אלה שהגיעו בשנים 1990–1991 השתייכו לגל הראשון שכלל כ-400,000 מהגרים. בהמשך העשור הגיעו מחבר-המדינות כ-40,000–70,000 מהגרים בשנה. רמת ההשכלה של הגל הראשון הייתה גבוהה במיוחד: ממוצע של ארבע-עשרה שנות לימוד, ו-51% בעלי תואר אקדמי. המספרים המקבילים לגבי עולי 1992–1995 הם שלוש-עשרה שנים ו-16.36% מספרים אלה מלמדים שרמת ההשכלה של הגל השני נמוכה באופן משמעותי מזו של הגל הראשון, ודומה לזו של ילידי ישראל היהודיים.

כיצד ניתן להסביר את השינויים ברמת ההשכלה של גלי הגירה עוקבים מאותה מדינת מוצא? שני תהליכים שאינם מוציאים זה את זה אחראים לכך. ראשית, ייתכן שסוג

16 רמת ההשכלה של אלה שהגיעו מהרפובליקות האסיאתיות נמוכה במקצת מזו של עמיתיהם מהרפובליקות האירופיות. לעומת זה, לא נמצאו הבדלי השכלה משמעותיים בין נשים לגברים, ואף

לא בין יהודים ללא־יהודים (Haberfeld, Semyonov & Cohen, 2000). הפְּרִירָה העצמית להגירה (כלומר, אלה שהחליטו להגר לישראל) במדינות מסוימות השתנה במשך השנים. שנית, ייתכן שתכונותיה של האוכלוסייה בסיכון (כלומר, האוכלוסייה בעלת הפוטנציאל לעבור את אירוע ההגירה) במדינות מסוימות השתנו במשך השנים בשל התפתחות מערכת ההשכלה, ובעיקר בשל עזיבה לא־אקראית של יהודים לישראל ולמדינות אחרות בשנים קודמות. שוב, נתייחס למרוקן. סביר להניח שההגירה לישראל ממרוקן עד שנת 1972 התאפיינה בפְּרִירָה עצמית שלילית (כלומר, המהגרים לישראל באו, באופן דיספרופורציוני, מהשכבות הפחות־משכילות מקרב יהודי מרוקן). נראה שבאותן שנים בחרו רבים מיהודי מרוקן היות־משכילים להישאר במרוקן או להגר לייעדים אחרים, במיוחד לצרפת ולקנדה (טולדנו, 1984; Bensimon & Della Pergola, 1986). לעומתם, רמת ההשכלה של ילידי מרוקן שהגיעו לישראל מאמצע שנות השבעים (כ־12,000) עלתה באופן חד. ייתכן שהשכלתם הגבוהה של מהגרי העשורים האחרונים מייצגת את ההשכלה הממוצעת של כלל היהודים ילידי מרוקן החיים מחוץ לישראל בעשורים אלה. אין בנמצא נתונים שיאפשרו בחינה של טענה זו. ברם, חשוב לציין שאפילו אם כך הדבר, תהליכי הפְּרִירָה (העצמית) של מהגרי שנות החמישים והשישים גרמו במידה רבה לכך שהשכלתם של המהגרים ילידי מרוקן שהגיעו למן שנות השבעים הייתה גבוהה כל־כך.

מלבד מרוקן, מדינות נוספות שבהן ניתן להעריך כי דפוסי הפְּרִירָה להגירה לישראל לא היו אקראיים, ואף השתנו עם השנים, כוללות את רומניה, אירן, חברה־מדינות וארצות־הברית. השכלתם של ילידי רומניה ואירן שהגיעו בגלי ההגירה הראשונים מצביעים על פְּרִירָה עצמית שלילית. אצל הרומנים השתפרה הפְּרִירָה העצמית באופן חד עד שנת 1983, ולאחר־מכן ירדה שוב. הפְּרִירָה של הגל הראשון שהגיע מאירן בשנת 1951 הייתה שלילית (הכהן, 1994), ונהפכה לחיובית בשנת 1979, בזמן המהפכה האירנית. לא ברור אם יהודי אירן שעזבו בזמן המהפכה הגיעו לישראל, אך רבים מבין המשכילים והעשירים הגיעו לארצות־הברית ולבריטניה. בדומה לכך, בשנות השבעים הייתה השכלת המהגרים מברית־המועצות גבוהה יחסית להשכלתם של ילידי ישראל היהודיים. לא ברור אם השכלתם הייתה גבוהה מזו של יהדות ברית־המועצות, אך ידוע שיהודי ברית־המועצות שהיגרו לארצות־הברית בשנות השבעים היו צעירים ומשכילים יותר מאלה שבחרו להגיע לישראל (שורץ־שביט, 1995). מעניין שאתו דפוס של הגירה מאפיין את העלייה הרוסית של העשור האחרון. רמת ההשכלה של אלה שהגיעו לקנדה בשנים 1990–1991 הייתה גבוהה יותר מזו של אלה שהגיעו לישראל (קוגן, 2000). נראה אם כן שהן בשנות השבעים והן בשנות התשעים, המשכילים ביותר מקרב ילידי ברית־המועצות היהודיים בחרו לא להגיע לישראל, אלא למדינות אחרות שבהן סכנת הכישלון של ההגירה גדולה יותר, אך כך גם הסיכוי להצלחה כלכלית בעקבות השתלבות מוצלחת בשוק העבודה המקומי. מעניין שהעדפות אלה של ילידי ברית־המועצות היהודיים מתיישבות היטב עם התיאוריה הכלכלית של ההגירה (Borjas, 1994), המצפה ממהגרים משכילים ומיומנים להגר למדינות שבהן ההחזרים על הכישורים הינם גבוהים (ארצות־הברית, למשל), בשעה שמהגרים מבוגרים ו/או מיומנים פחות מצופים להגר למדינות שבהן ההחזרים על כישורים נמוכים יותר (למשל, ישראל), ושבהן המהגרים מוגנים באופן יחסי על־ידי רשת־הביטחון של מדינת הרווחה.

הבְּרִירָה העצמית של המהגרים מארצות־הברית לישראל מעניינת משלושה טעמים. ראשית, לאחר ברית־המועצות, ארצות־הברית הינה מדינת המוצא שממנה הגיע מספר המהגרים הרב ביותר למן שנת 1968, ומדינת המוצא השלישית בגודלה (לאחר ברית־המועצות ואתיופיה) למן שנת 1989. שנית, בארצות־הברית ניתן לבחון בְּרִירָה עצמית להגירה באופן ישיר, שכן קיימים בה נתונים מהימנים באשר למאפייני המהגרים הפוטנציאליים בשנים שונות. לבסוף, דפוס הבְּרִירָה של המהגרים מארצות־הברית יוצא־דופן בכך שבתקופה המוקדמת הוא היה חיובי, ולמן שנת 1970 ירד בהדרגה הן יחסית לילידים בישראל והן יחסית לאוכלוסייה בסיכון – יהודי ארצות־הברית. בשלושת העשורים האחרונים עלה שיעורם של בעלי התארים האקדמיים בקרב יהודי ארצות־הברית, לפי נתוני ה-General Social Surveys, בעשרים וחמש נקודות אחוזיות (מ־48% בשנת 1970 ל־73% בשנת 1990), בשעה ששיעור האקדמאים בקרב אלה שהחליטו להגר לישראל ירד באותה תקופה בשלוש־עשרה נקודות אחוזיות (מ־77% מקרב אלה שבאו מייד לאחר מלחמת 1967 ל־64% מקרב מהגרי שנות התשעים המוקדמות). אם כן, הבְּרִירָה העצמית של יהודי ארצות־הברית להגירה לישראל, שהייתה חיובית בתקופה שמייד לאחר מלחמת 1967, נהפכה לשלילית יותר עם השנים, כאשר הפחות־משכילים מקרבם הם אלה המעדיפים לבוא לישראל.

סיכום ומסקנות

מבחינה דמוגרפית, הציונות הינה סיפור הצלחה, לפחות במאה העשרים. בשנת 1947, חודשים ספורים לפני קום המדינה, רק 6% מיהודי העולם (כ־600,000) גרו בשטח שנהפך בשנת 1949 לישראל. אותם 600,000 יהודים היוו בשנה זו פחות ממחצית האוכלוסייה בשטח זה. בשנת 2000 נהפכה ישראל למדינתם של כ־5 מיליון יהודים, המהווים כ־40% מיהודי העולם וכ־80% מאזרחי המדינה (ישראל, 2001). דפוסי ההגירה הינם האחראים המרכזיים לשלושת הממדים של ההצלחה הדמוגרפית של הציונות – הגידול במספרם המוחלט, הגידול בשיעור היהודים בישראל והגידול בשיעורם בקרב כלל היהודים בעולם. למעט בתקופות קצרות במחצית הראשונה של שנות החמישים, מדינת־ישראל ניסתה תמיד להביא "המוני" יהודים לישראל, אם להשתמש בלשונו של בן־גוריון. נראה שלא היה גבול למספר המהגרים היהודיים שאותו הייתה המדינה מוכנה לקבל ולקלוט בתקופה נתונה. זאת ועוד, בניגוד למדינות הגירה אחרות, המעדיפות מהגרים מיומנים וצעירים, המדיניות המוצהרת של ישראל היא לקבל ולקלוט את כל המהגרים היהודיים, ללא התייחסות לגילם, השכלתם, מוצאם האתני או צבע עורם. ברם, כאשר מהגרים פוטנציאליים בחרו להגר לארצות אחרות, הובילו הערכים והמטרות הציוניים לאימוץ מדיניות הומניטרית פחות. כך היה בשנות השבעים, כאשר ישראל ביקשה מארצות־הברית לא להעניק אשרת "פליט" ליהודים שהורשו לעזוב את ברית־המועצות אך העדיפו להגר לארצות־הברית, ולא לישראל. במחצית השנייה של המאה העשרים, אם כן, מילאה המדינה בנאמנות את המשימה של "אכלוס ארץ־ישראל בהמוני יהודים". כאשר מטרה ציונית זו לא התיישבה עם ערכים הומניטריים, כגון עזרה ליהודים במצוקה להגיע למדינות מקלט אחרות (או לחלופין, כאשר מילוי המשימה נתקל בגילויי גזענות כלפי

מהגרים יהודיים ממוצא מסוים או בעלי צבע עור מסוים) גברו הערכים והמטרות הציוניים. אף-על-פי שישראל מעודדת באופן פעיל הגירה יהודית לתחומה, לא כל היהודים בחרו להגיע לישראל, במיוחד לא בשנים הראשונות. ברם, עם חלוף השנים התבטאה ההצלחה הדמוגרפית של הציונות גם בסוג היהודים שבחרו בישראל כארץ היעד. בתקופת העלייה ההמונית וההגירות של שנות החמישים והשישים היו רבים מבין המהגרים פליטים חסרי מולדת. אחרים ברחו ממשטרים רודניים במזרח אירופה ובארצות ערב שהיו בסכסוך עם המדינה היהודית שזה עתה קמה. רבים מבין אלה שיכלו להגר למדינות אחרות אכן עשו כך¹⁷ או עזבו את ישראל לאחר שנים ספורות. היהודים שהתגוררו במדינות המפותחות במערב אירופה, באמריקה הצפונית ובאוסטרליה לא שקלו כלל מעבר לישראל. לפיכך, המהגרים שהגיעו לישראל בעשרים השנים הראשונות לקיומה היו בעלי השכלה נמוכה יותר מרמת ההשכלה של האוכלוסייה היהודית בישראל.

בעקבות מלחמת 1967 השתנה סוג היהודים שבחרו להגר לישראל. מהגרים יהודיים ממערב אירופה ומאמריקה, רובם בעלי השכלה אקדמית או תיכונית מלאה, החלו להגיע לישראל מסיבות דתיות, אידיאולוגיות וכלכליות. זאת ועוד, המהגרים שהגיעו מברית-המועצות וממדינות אחרות במזרח אירופה, וכן מאפריקה ומאסיה, היו בעלי רמת השכלה גבוהה מזו של קודמיהם שהגיעו בשנות החמישים והשישים. ישראל שלאחר מלחמת 1967 נהפכה למדינה אטרקטיבית יותר למהגרים משכילים ומיומנים, אף אם לא אטרקטיבית כארצות-הברית, שמשכה אליה את השאור שבעיסה מקרב היהודים שהורשו לעזוב את ברית-המועצות בשנות השבעים. אין זה פשוט כלל ועיקר למדינה עשירה פחות ומוכת סכסוכים ומלחמות להתחרות עם ארצות-הברית, קנדה ומערב אירופה על המהגרים המשכילים והמיומנים. אף-על-פי-כן, אחד ההישגים הדמוגרפיים של הציונות הוא לא רק משיכת היהודים לישראל, אלא גם שהן המהגרים והן צאצאיהם, כולל המשכילים, נשארו בישראל ולא עזבו אותה.¹⁸

התמונה הדמוגרפית העכשווית הינה מורכבת יותר. למן שנת 1992, המהגרים הבאים מארצות-הברית המדינות (ולמן שנת 1970 – אלה הבאים מארצות-הברית) הינם בעלי רמת השכלה נמוכה מזו של קודמיהם, ואם תימשך הירידה ברמת ההשכלה, לא ירחק היום שהשכלת המהגרים תהיה נמוכה מזו של הילידים היהודיים, כפי שהיה המצב בשני העשורים הראשונים למדינה. בעיה קשה יותר למימוש המשימה הציונית היא הגידול המתמיד בשיעור הלא-יהודים בקרב המהגרים מחבר-המדינות. זאת ועוד, בדומה למדינות אחרות שייבאו עובדים זולים, גם בישראל רבים ממהגרי-העבודה "הומניים" שהובאו למן שנת 1993 נהפכו לתושבי-קבע בלתי-חוקיים. כך, דפוסי ההגירה בתקופה הנוכחית אינם תורמים כבעבר לניצחון במירוץ הדמוגרפי עם ערביי ישראל. נוסף על כ-1.2 מיליון אזרחים פלסטיניים בישראל ושלושה מיליון פלסטיניים תחת עול הכיבוש בגדה וברצועה (חלקם מתגוררים בשטחי הרשות הפלסטינית), ישראל מתמודדת עם מצב חדש לגמרי: מאות אלפי תושבים שאינם יהודים וגם אינם ערבים, וחלקם אף אינם אזרחים. האירופה

17 רק כ-40% מהיהודים ששהו במחנות-העקורים באירופה בשנים 1945-1951 היגרו לישראל (גרודינסקי, 1998).

18 ראו Cohen & Haberfeld (1997, 2001) לגבי מספר היהודים מישראל שהתגוררו בארצות-הברית בשנת 1990 (פחות מ-130,000), לגבי השיעור הגבוה של חזרה לישראל בקרב ישראלים

בארצות-הברית, ולגבי רמת ההשכלה הגבוהה של החוזרים.
היא שהצלחת הציונות - הצבאית, הכלכלית והדמוגרפית - היא המכרסמת ביכולתה לממש את משימתה המקורית.

מקורות

- אמית, ק' (2002). "מזרחים לעומת אשכנזים: החלוקה האתנית הדיכוטומית והצלחתם של בני הדור הראשון והשני בשוק העבודה בישראל". עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב.
- גרודזינסקי, י' (1998). חמר אנושי טוב: יהודים מול ציונים, 1945-1951. תל-אביב: הד ארצי.
- הכהן, ד' (1994). עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- וייס, י' (2001). "הגולם ויוצרו, או איך הפך חוק השבות את ישראל למדינה מולטי אתנית". תיאוריה וביקורת, 19, 45-70.
- ויץ, י' (1994). מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה - 1943-1945. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- טולדנו, י' (1984). ויהי בעת המלאה: תולדות היהודים במרוקן מראשית התיישבותם ועד ימינו. ירושלים: רמטול.
- יער, א' ושביט, ז' (2001). "הזהות הקולקטיבית בחברה היישובית". בתוך: א' יער וז' שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית (ע' 127-230). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ישראל (שנים שונות). שנתון סטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- כהן, י' (1998). "פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים לאשכנזים, 1975-1995". סוציולוגיה ישראלית, א(1), 115-134.
- לויין-אפשטיין, נ' וסמיונוב, מ' (2000). "הגירה וריבוד בישראל". בתוך: ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (ע' 95-106). תל-אביב: רמות.
- ליסק, מ' (1995). "עלייה, קליטה, ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)". בתוך: מ' ליסק, א' שפירא וג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה (חלק שני, ע' 173-302). ירושלים: מוסד ביאליק.
- ליסק, מ' (1999). העלייה הגדולה בשנות החמישים - כישלוננו של כור ההיתוך. ירושלים: מוסד ביאליק.
- נאור, מ' וגלעד, ד' (1990). ארץ-ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה, 1900-1950. תל-אביב: משרד הביטחון.
- סברסקי, ש' (1990). החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. תל-אביב: ברירות.
- סיקרין, מ' (1998). "ההון האנושי של העלייה ותהליכי השתלבותם של העולים בעבודה". בתוך: מ' סיקרון וא' לשם (עורכים), דיוקנה של עלייה (ע' 127-181). ירושלים:

מאגנס.

סמוחה, ס' (2001). "העלייה הרוסית – הערכת מצב". מאמר שהוצג במרכז רבין ב-5 במרס.

פרס, י' (1977). יחסי עדות בישראל. תל-אביב: ספרית פועלים.

צור, י' (2001). קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות. תל-אביב: עם עובד.

קוגן, א' (2000). "השתלבות של מהגרים מברית המועצות לשעבר בשוק העבודה בקנדה וישראל". עבודה לשם קבלת תואר שני, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

קמפ, א' ורייכמן, ר' (2000). "זרים" במדינה יהודית – הפוליטיקה החדשה של הגירת-עבודה בישראל". סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 79–110.

רוזנהק, ז' וכהן, א' (2000). "רפואי הכללה של 'עובדים זרים' ומשטר ההגירה בישראל: ניתוח השוואתי". סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 53–78.

שורץ-שביט, מ' (1995). "בחירת 'איכות' המהגרים היהודים מברח"מ לישראל ולארה"ב בין השנים 1975–1980". עבודה לשם קבלת תואר שני, החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב.

Bachi, R. (1974). *The Population of Israel*. Jerusalem: The Institute of Contemporary Jewry.

Bensimon, D. and Della Pergola, S. (1986). *La Population Juive de France: Socio-Demographie et Identite* (Jewish Population Studies No. 17). Paris: The Institute of Contemporary Jewry, the Hebrew University, and Centre National de la Recherche Scientifique (French).

Borjas, G. (1994). "The Economics of Immigration". *Journal of Economic Literature*, 32, 1667–1717.

Cohen, Y. and Haberfeld, Y. (1997). "The Number of Israeli Immigrants in the US in 1990". *Demography*, 34, 199–212.

Cohen, Y. and Haberfeld, Y. (2000). "Selectivity and Economic Assimilation of Israeli Immigrants Since 1948". Paper presented at the RC28 meeting in Lieborne, France, May 2000.

Cohen, Y. and Haberfeld, Y. (2001). "Self-Selection and Return Migration: Israeli-Born Jews Returning Home from the United States during the 1980s". *Population Studies*, 55, 79–91.

Cohen, Y. and Tyree, A. (1994). "Palestinian and Jewish Israeli-Born Immigrants in the U.S.". *International Migration Review*, 28, 243–255.

Della Pergola, S. (1998). "The Global Context of Migration to Israel". In E. Leshem and J. Shuval (eds.), *Immigration to Israel: Sociological Perspectives*. *Studies in Israeli Society*. Israeli Sociological Association, 8, 51–92.

Dominitz, Y. (1997). "Israel's Immigration Policy and the Dropout Phenomenon". In N. Lewin-Epstein, Y. Ro'i and P. Ritterband (eds.), *Russian Jews on Three Continents: Migration and Resettlement* (pp. 113–

- 127). London: Frank Cass.
- Friedlander, D. and Goldscheider, C. (1979). *The Population of Israel*. New York: Columbia University Press.
- Friedlander, D. et al. (2000). "Religion, Ethnicity, Type of Locality and Educational Attainment among Israel's Population: An Analysis of Change over Time". Working Paper Series. Jerusalem: Dept. of Population, The Hebrew University.
- Goldscheider, C. (1989). "The Demographic Embeddedness of the Arab-Jewish Conflict in Israeli Society". *Middle East Review*, 21(3), 15–24.
- Goldscheider, C. (1996). *Israel's Changing Society: Population, Ethnicity, and Development*. Boulder, Col.: Westview Press.
- Haberfeld, Y., Semyonov, M. and Cohen, Y. (2000). "Ethnicity and Labour Market Performance among Recent Immigrants from the Former Soviet Union to Israel". *European Sociological Review*, 16, 287–299.
- Jenkins, R. (1996). *Social Identity*. London: Routledge.
- Khazzoom, A. (1998). "The Origins of Ethnic Inequality among Jews in Israel". Ph.D. Dissertation, Dept. of Sociology, UC Berkeley.
- Lustick, I. (1999). "Israel as a Non-Arab State: The Political Implications of Mass Immigration of Non-Jews". *Middle East Journal*, 53, 417–433.
- Morris, B. (1987). *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947–1949*. New York: Cambridge University Press.